

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Witteveens De wet als kunstwerk: een retorische analyse

Smith, C.E.; Ellion-Valter, C.; Klink, B. van; Taekema, S.

Citation

Smith, C. E. (2019). Witteveens De wet als kunstwerk: een retorische analyse. In C. Ellion-Valter, B. van Klink, & S. Taekema (Eds.), *Wegen der vrijheid: Liber Amicorum voor Willem Witteveen* (pp. 209-216). Den Haag: Boom Juridische uitgevers. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3210240>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3210240>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Witteveens *De wet als kunstwerk* – een retorische analyse

Carel Smith

§ 1 Onwaarheid en fictie

Aan het eind van het postuum verschenen boek van Willem Witteveen, *De wet als kunstwerk. Een andere filosofie van het recht*, staat een intrigerende zin waarbij Witteveen teruggrijpt op zijn proefschrift, bijna dertig jaar terug. Sprekend over het ‘subtiel idool’ van ministers en volksvertegenwoordigers om zichzelf als wetgever te zien, schrijft hij op pagina 452 dat iets anders nodig is om de instituties van de vertegenwoordigende democratie te laten werken: ‘[J]e moet uitgaan van de *fictie* dat je wetgever bent. Ficties zijn echter géén illusies. Een fictie is een onwaarheid (...) die wordt aangehouden omdat en voor zover dit voor het maatschappelijk verkeer nuttig is.’ Bij het lezen van deze uitspraak over *onwaarheid* moest ik denken aan de beroemde definitie die Nietzsche van *waarheid* geeft:

‘Wat is waarheid dus? Een mobiel leger metaforen, metonymia’s, antropomorfismen, kortom een som van menselijke relaties die op poëtische of retorische wijze zijn verheven, overgedragen en opgesierd, en die een volk na lang gebruik als vaststaand, canoniek en bindend voorkomen: *waarheden zijn illusies waarvan men vergeten is dat ze illusies zijn...*’¹

Je zou Nietzsches werk kunnen opvatten als de strijd tegen de illusie dat we met taal de wereld beschrijven zoals deze is. Volgens hem is alle taal figuratief. We zetten een woord neer voor een oneindig gecompliceerd proces en menen nu dat wij met dit woord de werkelijkheid beschrijven. Wat wij volgens Nietzsche doen is veel creatiever: wij *creëren* er een werkelijkheid mee. Wij hebben, als sociale wezens (Nietzsche zou zeggen: kuddedieren), een dergelijke werkelijkheid ook nodig. Wij verlangen regelmaat en zekerheid en construeren die met behulp van classificatie en categorisering, dat wil zeggen: met behulp van *taal*, om vervolgens te gaan geloven in de realiteit van die werkelijkheid. Konden wij ons maar bevrijden van het geloof in de *waarheid* van die wereld! Konden wij de door ons geconstrueerde werkelijkheid maar zien als een *fictie*!

In hoeverre, vroeg ik mij af, is dit ook Witteveens opvatting? En die vraag kwam niet pas op aan het eind van zijn boek, maar al aan het begin, bij de titel van het boek, *De wet als kunstwerk*. Een sterke metafoor, die Witteveen vervolgens aan de hand van dertig filosofen en denkers, en dus aan de hand van heel verschillende perspectieven, onderzoekt en toelicht. Die vraag volgt ook uit de idee dat de wet niet slechts een instrument is, maar iets wat gemaakt is en onderhouden dient te worden, niet een ‘ding’ maar een ‘doen’. Ook Witteveens boek ademt die geest. Het is geen traktaat, niet een doortimmerd betoog dat met logische noodzakelijkheid naar een conclusie voert, maar een zoektocht naar een begrip van de wet. De conclusie verschijnt niet als een vaststaande waarheid die gevonden moest worden, maar als het voorlopige resultaat van confrontatie en deliberatie. Waarheid dus als constructie. Dat is

¹ Nietzsche 2010, p. 14.

althans mijn voorlopige reconstructie van een kennisopvatting die ik Witteveen toeschrijf op basis van het boek.

Maar misschien ben ik nog te veel behept met de oude filosofenneiging en wil ik het ‘hele plaatje’: niet alleen het betoog en de conclusie, maar ook de daaraan impliciet ten grondslag liggende epistemologie en ontologie – alsof het betoog door een dergelijke fundering (metafoor!) beter is verankerd (metafoor!) en dus grotere zekerheid zou bieden. Mogelijk. Maar misschien ben ik op zoek naar de filosoof zonder wie Witteveens manier van filosoferen niet goed denkbaar zou zijn geweest. In deze bijdrage wil ik een poging doen om die betrekking te onderbouwen, onder de uitdrukkelijke toevoeging dat de claim niet is dat het werk van Nietzsche voor Witteveen een directe inspiratiebron is geweest (al sluit ik dat evenmin uit), maar dat *De wet als kunstwerk* moeilijk denkbaar is zonder Nietzsches inzichten over de werking van taal. Langs welke wegen en omwegen deze inzichten Witteveen hebben bereikt, is een andere kwestie.

§ 2 **Perspectivisme**

Misverstanden liggen op de loer. Witteveen een nietzscheaan? Predikt Witteveen dan een herwaardering van alle waarden? Slaan wij er zijn ‘Leeswijzer’ op na, dan spreekt een bedachtzaam man een wijs oordeel uit over wat er mis is met de huidige wetgeving en welke richtlijnen door de wetgever zouden moeten worden gevolgd:

‘Hij maakt weinig wetten, maar algemene. Algemene wetten, maar toegankelijke. Toegankelijke wetten met samenhang. Hij zet die wetten in beweging om de mensen te dienen. Hij gehoorzaamt ook zelf aan zijn wetten, omdat hij de lezer anders niet kan verleiden dat ook te doen. De verstandige wetgever zet kortom een stapje terug in zijn wil tot macht (...).’²

Witteveen put inspiratie uit een reeks van ‘gematigde’ denkers – Montesquieu, Fuller, Isidorus van Sevilla, Portalis, Havel, Selznick – als wij onder gematigd verstaan: denkers die op zoek zijn naar een evenwicht tussen de verschillende machten of spelers in de samenleving. Ongetwijfeld spreekt ook hieruit een ‘wil tot macht’, maar dan één zonder hamer en zonder een revolutie te prediken.

Nietzsche is echter méér dan alleen een moraalfilosoof. Zijn bezwaren tegen de gangbare morele systemen zijn onverbrekkelijk verbonden met zijn kritiek op de illusie dat we met taal de wereld beschrijven zoals deze is. De wereld valt volgens Nietzsche niet in taal te representeren, omdat de wereld niet een *zijn* is, maar een voortdurend *worden*. Een stroom van gewaarwordingen stolt tot een voorstelling, de voorstelling wordt vervolgens omgezet in een woord, het woord in een begrip: ‘[J]etzt gibt es ein Bild des Bildes des Bildes’³ – een oneindig regres van voorstellingen! Met deze radicale stelling van Nietzsche vangt volgens Michel Foucault de moderniteit aan.⁴ In plaats van taal die de wereld onaangedaan spiegelt, is sprake van een oneindig vertakkend labyrint van verwijzingen naar de door onszelf gecreëerde beelden en voorstellingen. Kennis, zegt Nietzsche, ‘is de uitdrukking van een

² Witteveen 2015, p. 16.

³ Nietzsche 1967, III, 3, p. 7.

⁴ Foucault 1970, p. 305.

nieuw ding door de tekens van reeds “bekende”, reeds ervaren dingen’.⁵ Kennen wil zeggen ‘alle dingen te onzen bate interpreteren’.⁶ Daarom bestaat er geen grens aan de manieren waarop de wereld kan worden geïnterpreteerd,⁷ heeft een feit of een werk ‘voor ieder tijdperk en ieder nieuw type mens een nieuwe welsprekendheid, en spreekt de geschiedenis altijd *nieuwe waarheden*’.⁸

Deze gedachte lijkt Witteveen zich eigen te hebben gemaakt:

‘[E]en lezer hoeft niet de historische route te volgen van Plato naar Aristoteles, Cicero en zo verder naar de moderne opvattingen, maar kan op elk moment en vanuit elke context, intellectuele achtergrond en belangstelling in het imposante taalbouwwerk van de platoonse dialogen binnentreden en daar oppakken wat hem of haar aanspreekt.’⁹

Wij betreden in Witteveens boek een ruimte waarin 34 vooral oneigentijdse denkers (van wie één vrouw) als tijdgenoten bijeen zijn die met de lezer en met elkaar een gesprek aangaan. We nemen kennis van hun visie op staat en wetgeving, terwijl zij onze eigen tijd de maat nemen. Op deze manier putten wij inspiratie uit hun theorieën en inzichten, ook al betekent dat soms dat wij creatief om moeten gaan met hun inzichten en dat zij aan de huidige tijd moeten worden aangepast. Zo concludeert Witteveen dat Montesquieus onderverdeling in drie staatsvormen – republiek, monarchie en despotisme – niet langer van toepassing is op de huidige vorm van samenleving. Nederland vormt eerder een mengvorm van vijf regimes: marktbureaucratie, poldermodel, televisiedemocratie, Europese provincie en rechtsstaat. Witteveen laat daarnaast de verschillende denkers ook met elkaar een gesprek aangaan. De radicale Bentham die de permanente maakbaarheid van de samenleving predikt, wordt vergeleken met de evenwichtskunstenaar Montesquieu, die uitgaat van een beperkt maakbare samenleving, en met de steile Plato, voor wie de ideale staat de weerspiegeling is van de kosmische harmonie. Alle filosofen hebben ons volgens Witteveen iets te zeggen, hoezeer zij ook verschillen qua temperament, uitgangspunten, methoden en idealen. Of hebben zij ons iets te zeggen juist *dankzij* deze verschillen?

‘Er is *alleen maar* een perspectivisch zien, *alleen maar* een perspectivisch “kennen”; en *hoe meer* affecten we betreffende een zaak laten meespreken, *hoe meer* ogen, verschillende ogen, we voor dezelfde zaak weten te gebruiken, des te vollediger zal ons “begrip” van deze zaak, onze “objectiviteit” zijn.’¹⁰

Filosofie is niet de rechte weg die logisch-dwingend van axioma naar conclusie voert. Dat betreft alleen de *stijl* van filosoferen, iets wat nauw verbonden is met wat op een bepaald moment als toppunt van rationaliteit wordt gezien, zoals de euclidische wiskunde in de

⁵ Nietzsche 1997, II, p. 282.

⁶ Nietzsche 1997, II, p. 116.

⁷ Nietzsche 1997, III, p. 620.

⁸ Nietzsche 1997, II, p. 129.

⁹ Witteveen 2015, p. 59.

¹⁰ Nietzsche 1980, p. 129.

zeventiende eeuw. Rationaliteit blijkt een geschiedenis te hebben. Wetenschappelijk denken is niet beperkt tot wiskundig en logisch bewijs, zoals de Grieken dat hebben ontwikkeld, maar omvat ook de hypothetische verklaringstheorie, het experiment, taxonomie en kansrekening.¹¹ Die ‘stijlen van denken’ hangen samen met bepaalde vraagstukken die zich op een gegeven moment, maar niet allemaal tegelijk, aandienen. We zullen moeten erkennen, aldus Pierre Bourdieu, ‘that reason did not fall from heaven as a mysterious and forever inexplicable gift, and that it is therefore historical through and through’.¹² Dat verklaart dat filosofen die vertrekken vanuit andere uitgangspunten en die volgens andere methoden te werk gaan, nog steeds zeggingskracht hebben. Filosofie kan daarom beter worden gekarakteriseerd als het *spel* van de rede – een spel, omdat de rede nu eens streng en logisch is, dan dialectisch, dan speels en dichtertlijk, dan weer ironisch. *De wet als kunstwerk* is dit allemaal tegelijk. Het maakt, uiteraard, gebruik van *logos*. Het is ook dialogisch – soms heel letterlijk, zoals in de ‘Proloog: gesprek over de wetten’. De taal is niet hermetisch, zoals bij de meeste vakfilosofen, maar licht en luchtig, soms zelfs dichtertlijk, zoals in de ‘Epiloog: het gedicht van de wetgever’. En soms ironisch, zoals in de ‘Leeswijzer’, wanneer Witteveen afsluit met de woorden dat een boek waarin filosofen onze eigen wetgevers onophoudelijk de maat nemen, het eigenlijk heel goed kan stellen zónder aanwijzingen aan de lezer...

§ 3 De taal van het recht

De wet als kunstwerk – wat moeten wij ons daarbij precies voorstellen? De korte omschrijving die Witteveen in de ‘Leeswijzer’ geeft, is niet gelijk inzichtelijk: ‘De wet is in de eerste plaats een maatschappelijke betekenisconstructie die als een bijzonder soort kunstwerk kan worden begrepen.’ Maar ook de *instrumentele* wet is een maatschappelijke betekenisconstructie. De instrumentele benadering ziet de wet primair als een middel tot een doel, als een ‘willoos instrument’ van onze politieke wil, en dus als *machtswoord* van de organen die tot wetgeving bevoegd zijn. Maar de wet, schrijft Witteveen, vergt aandacht, onderhoud en vakmanschap. Daarom dienen we de huidige wetgeving voortdurend te toetsen aan de eisen die aan goede wetgeving worden gesteld, terwijl die eisen op hun beurt in een voortgaande conversatie met filosofen gepreciseerd dienen te worden: de wet als kunstwerk. Maar is niet ook de instrumentalist gebaat bij goede wetgeving? Ook die doet er verstandig aan de voorwaarden te bestuderen die wetgeving effectief maken. Ook de instrumentalist zal onderschrijven dat geheime wetten, of wetten die voortdurend veranderen, onmogelijke eisen stellen, of die in onbegrijpelijke taal zijn gesteld, niet effectief zijn. En omdat de wereld voortdurend verandert, zal ook de prudente instrumentalist met de wijzen van deze wereld in voortgaande conversatie verward zijn en continu de eisen bijstellen waaraan wetgeving dient te voldoen om effectief te zijn. Ook effectieve wetgeving vereist dat goed over de samenhang tussen doel, inhoud en vorm van de wet is nagedacht. En dus kan een effectieve wet evenzeer een ‘kunstige’ wet worden genoemd: met bekwaamheid gemaakt. Zo beschouwd lijkt het verschil tussen de wet als kunstwerk en de effectieve wet klein. Het lijkt erop dat de tegenstelling betrekking heeft op de wet als kunstwerk c.q. de effectieve wet versus de ‘platte’ instrumentele wet: het machtswoord van de wetgever, die lukraak wetten

¹¹ Crombie 1994.

¹² Bourdieu 2000, p. 109.

uitvaardigt zonder zich te bekommeren over het onderlinge verband tussen inhoud, vorm en doel. Zo beschouwd is de platte instrumentalist eigenlijk vooral een *onbekwame* wetgever, de wetgever-kunstenaar daarentegen een technisch kundig wetgever, maar een die de wet nog steeds ziet als een middel tot een doel en dus als instrument.

Dat doet een beetje denken aan de gelovige die flinke aalmoezen geeft en zedig leeft met het oog op het hiernamaals. Hij is braaf vanwege de beloning die in het vooruitzicht is gesteld.

Maar een dergelijk instrumenteel gebruik van de moraal heeft natuurlijk weinig met zedelijkheid te maken. Echte zedelijkheid, leren wij van Kant, is autonoom: men doet het goede om het goede, ongeacht het voordeel dat het oplevert. Ook Witteveens *De wet als kunstwerk* lijkt mij meer dan slechts een oproep tot betere wetgevingstechniek, en zijn bezonken wetgever meer dan een geslepen instrumentalist. We hebben niet 500 pagina's rechtspolitieke reflectie nodig om het rijtje vuistregels van effectieve wetgeving te leren kennen. Maar als *De wet als kunstwerk* dit allemaal niet is, wat is het dan wel?

De bolhoeksmeting leert dat de kortste verbinding tussen twee punten geen rechte lijn is. Ook Witteveen gaat via een omweg recht op zijn doel af. Met zijn meanderende benadering, het gesprek aangaand met totalitaire, liberale, revolutionaire, romantische en rationalistische denkers, *toont* hij de betrekkelijkheid van elk van die benaderingen. 'Misschien zou elke wet', schrijft Edward de Bono, 'bij zijn geboorte een einddatum moeten meekrijgen.' Witteveen haakt hier gretig op in: '[L]aat de geldigheidsdatum van alle wet- en regelgeving verlopen; de noodzakelijke verlengingsprocedure is dan de ideale gelegenheid om ontbrekende functionaliteit aan de orde te stellen.'¹³ Maar enkele pagina's verder, in een bespreking van de *Etymologiae* van Isidorus van Sevilla, citeert hij met instemming diens formule van de goede wet en ziet onmiddellijk de verwantschap met de 21ste-eeuwse *Aanwijzingen voor de regelgeving*, zoals Aanwijzing 10, die voorschrijft dat dient te worden gestreefd naar regelingen *met een bestendig karakter*.¹⁴ Niet De Bono óf Isidorus, maar De Bono én Isidorus – we hebben de ogen van *beiden* nodig:

'Er zijn allerlei ogen. Ook de sfinx heeft ogen –: en dus zijn er allerlei "waarheden", en dus is er geen waarheid.'¹⁵

Dat biedt dan gelijk een verklaring voor de prominente rol die Witteveen de instrumentalist Jeremy Bentham toekent in een boek dat juist de strijd aanbindt met de instrumentele benadering van het recht. Zelfs de afzonderlijke denkers blijken rijker aan *concurring* en *dissenting opinions* dan de standaardlezing van hun werk suggereert. Bentham wordt dikwijls geassocieerd met een ongebreideld instrumentalisme, schrijft Witteveen, waarbij het hele systeem van wetgeving wordt geconstrueerd vanuit één vast beginsel (het grootste geluk voor het grootste aantal). Maar Bentham is ook de man van het *pannomion*, dat een voortdurend reflectief commentaar geeft op die wetsregels. De samenleving is bij Bentham weliswaar maakbaar, maar het is de maakbaarheid van een *permanent onvoltooid* project. En dat haakt weer mooi aan bij Witteveens project van de wet als kunstwerk dat nooit af is, maar dat de voortgaande conversatie vergt met de denkers van de wereld.

¹³ Witteveen 2015, p. 218.

¹⁴ Witteveen 2015, p. 232.

¹⁵ Nietzsche 1997, p. 84.

Als Witteveens reflecties op de *nomoi* ons iets leren, dan is het dat er niet zoiets bestaat als de finale blauwdruk van recht en wetgeving. Witteveen geeft ons niet een *filosofie van recht en wetgeving* – een systematische, afgeronde verhandeling waarin definitieve posities worden ingenomen –, maar laat ons *filosoferen over recht en wetgeving*. Iedere aanwijzing voor regelgeving kent wel een aanwijzing die het omgekeerde stelt, iedere filosofische benadering heeft een keerzijde, iedere denker zijn tegenstrever. De pluriforme architectuur van Witteveens *De wet als kunstwerk* spiegelt zo zijn idee van de wet als kunstwerk. Ook wet en recht zijn bij Witteveen werkwoorden, geen zelfstandig naamwoorden. Wetten zijn geen losstaande entiteiten, maar vormen een bouwwerk. De werking van één wet kan niet worden losgezien van de werking van andere wetten. Recht is de samenhang *tussen* de wetten. Zo komt het proces van wetgeving in beeld: het gaat niet om afzonderlijke wetten die men naar believen in kan voegen of veranderen, maar om het samenspel van wetten en het onderliggende ideaal te leven in het huis van het recht. Dat laatste vormt misschien wel de eigenlijke moraliteit van het recht. Het recht, in de omschrijving van Oakeshott, is een *relatie* tussen *personae*:

‘Relatie, niet in termen van effectieve arrangementen om gewenste bevrediging te bevorderen of binnen bereik te brengen (...), maar verplichtingen om zich te onderwerpen aan niet-instrumentele regels: een morele relatie.’¹⁶

Zo komt opnieuw de taal om de hoek kijken, nu niet om de eeuwige beweging te stollen en het *worden* vast te leggen, en langs deze weg een illusoire wereld van categorieën, onderafdelingen en privileges in het leven te roepen, maar taal zoals Nietzsche dit verstaat: als medium om de altijd wisselende relaties tussen *personae* telkens opnieuw aan de orde te stellen. De utopie van recht is niet de realisatie van een utopie (de droom van de instrumentalist), maar de zelfrealisatie van een gemeenschap van mensen zoals die gestalte krijgt in de taal van het recht. Dat vereist de voortdurende inspanning van gereeders en geregeerden. Maar vooral het besef dat onze instellingen en utopieën ficties zijn, onwaarheden ‘die word[en] aangehouden omdat en voor zover dit voor het maatschappelijk verkeer nuttig is’.¹⁷

Literatuur

¹⁶ Oakeshott 1999, p. 161 (vertaling W. Witteveen).

¹⁷ Witteveen 2015, p. 452.

P. Bourdieu, *Pascalian Meditations* (vertaald door R. Nice), Stanford: Stanford University Press 2000.

A.C. Crombie, *Styles of Scientific Thinking in the European Tradition* (3 delen), Londen: G. Duckworth & Co 1994.

M. Foucault, *The Order of Things* (vertaling van *Les Mots et les choses*), New York: Random House 1970.

F. Nietzsche, *Nietzsche. Kritische Gesamtausgabe* (redactie: W. de Gruyter), Berlijn/New York 1967.

F. Nietzsche, *Genealogie der moraal* (vertaald door Th. Graftdijk), Amsterdam: Arbeiderspers 1980.

F. Nietzsche, *Herwaardering van alle waarden* (vertaling door Th. Graftdijk van *Umwertung aller Werte*), Meppel: Boom 1997.

F. Nietzsche, 'Over waarheid en leugen in buitenmorele zin', in: *Waarheid en leugen* (vertaald door T. Ausma), Amsterdam: Boom 2010, p. 7-25.

M.J. Oakeshott, *On History and Other Essays*, Indianapolis: Liberty Fund 1999.

W. Witteveen, *De wet als kunstwerk. Een andere filosofie van het recht*, Amsterdam: Boom 2015.